

ТРАДИЦІЙНА ЛЯЛЬКА ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У статті висвітлюється зв'язок етнокультурних традицій сучасного суспільства зі створенням традиційної ляльки ручної роботи в Україні.

Ключові слова: іграшка, лялька, традиційна лялька, етнокультура, глобалізований світ.

The article highlights the relationship of ethnic and cultural traditions with the creation of traditional dolls hand in term work in today's reaching out.

Keywords: toys, dolls, traditional dolls, ethnic culture, globalized world.

У сучасному суспільстві проблема культурно-історичної наступності поколінь набуває особливого значення. Така наступність має прояв у збереженні народних традицій та звичаїв, розвитку етнокультури та декоративно-ужиткового мистецтва, ціннісному ставленні до надбань свого народу, що є дуже важливим в добу глобалізаційних суспільних процесів [17]. Одним із проявів самоідентифікації особистості, відтворення навколишнього світу в історично-національному контексті є створення іграшки з характерними етнічними рисами, зокрема традиційної ляльки.

Мета статті – дослідження феномена етнокультурних традицій створення традиційної ляльки в Україні.

Дослідження статті є надзвичайно актуальними, оскільки аналіз літературних джерел свідчить, що серед наукових пошуків немає спеціальних робіт, в яких би системно, всебічно висвітлювалися результати дослідження проблеми етнокультурних традицій іграшкового мистецтва. На цей час, незважаючи на актуальність зазначеної проблеми, науковий доробок, присвячений іграшці, у тому числі традиційній ляльці ручної роботи, не надто великий. З кінця XIX століття дослідити традиційну ляльку як культурне явище, класифікувати її робили спробу мистецтвознавці, етнографи, філософи, історики, педагоги, спеціалісти з дитячої іграшки, колекціонери. Але вони зазвичай висвітлювали якусь одну з її численних функцій.

На сьогоднішній день найповніші дослідження традиційної ляльки зустрічаємо у працях О. Найден, Л. Герус та М. Грушевського [7; 3; 2]. Чимало наукових праць, які досліджували педагогічні та психологічні аспекти процесу створення іграшки. Зокрема, у працях К. Ушинського, А. Симоновича, Є. Водовозова, Є. Конрадів великого значення у процесі виховання дитини надається створенню нею саморобки. Заслуга вищезгаданих дослідників полягає в тому, що у своїх методиках вони спиралися на національний досвід, використовуючи дитячий фольклор, традиційні іграшки й ігри. Разом з цим вони визнавали найціннішим для дитини, щоб вона отримувала радість не лише від самої іграшки, а передусім від процесу її самостійного створення.

У сьогоднішньому національно-культурному просторі на тлі збільшення об'єму наукових знань та інформації, стрімкого розвитку засобів комунікації спостерігається розрив в історичній наступності. Сучасна культура дедалі більше втрачає національно-етнічну самобутність, а людина – традиційні ціннісні орієнтири і довіру до світу. Варто зазначити, що "тенденція до деградації духовного та культурного середовища не врівноважується позитивними процесами та зусиллями, спрямованими на покращення соціально-культурного життя" [6, 16]. Тож постає потреба розв'язання проблем збереження культурної багатоманітності та самобутності. Інтенсивні процеси глобалізації призводять до стандартизації способу існування людини, її матеріальних потреб та духовних пріоритетів, поширення так званої масової культури [10, 6]. Один із шляхів подолання цієї кризи вбачається у запровадженні у практику фундаментальних цінностей традиційної культури, у їх творчому переосмисленні. Нині в Україні поряд з ідеями глобалізації лунає лейтмотив відновлення втрачених традицій, історичної пам'яті та етнічної самосвідомості. В наукових дослідженнях з вивчення феноменів соціокультурної наступності та спадкування в культурі стверджується думка про традицію як важливу умову, яка стабілізує суспільний розвиток.

Одним із засобів та середовищем протистояння глобалізаційним тенденціям експансії масової культури та загрози етнічної декультурації постає етнокультура. Етнокультура базується на автостереотипах етнічного буття і пов'язана насамперед з її національно-специфічними особливостями. Поряд із загальнолюдським вона відіграє важливу роль у культурних стосунках людей: "...почувати себе громадянином зовсім не означає втрати національного почуття і національного громадянства. До космічного, всесвітнього життя людина прилучається завдяки життю національному, космополітизм є спотворене і нездійсненне вираження мрії про єдине, братське і досконале людство, підміна конкретно

живого людства абстрактною дійсністю" [1]. Етнічна культура є однією з головних форм відтворення національної свідомості українців. Лише вона в змозі найповніше відобразити укоріненість конкретного етносу в його просторовому бутті і виявити в побуті життя багатоманіття етнокультурних рис, притаманних чи то українському, чи то іншому народові. Саме етнокультура створює в соціокультурному, просторово-часовому вимірі подвійне буття "для етносу" і "для всіх", зумовлює включеність національних культурних цінностей у всесвітній контекст, сприяє самозбереженню українського етносу за умов етнічної асиміляції [1, 2].

Етнокультура як феномен етнічного буття українців посідає в системі їх взаємовідносин визначальне місце, адже вона зберігає, відтворює і певним чином трансформує здобутки різних сфер діяльності (духовної, господарської тощо), які накопичуються спільнотою упродовж певного історичного часу.

Будучи обізнаною з національними етнічними особливостями своєї культури, людина відчуває межі, де закінчується її культура і починається світ іншої культури.

Знаком етнокультури, який дає змогу відтворити етнокультурні контексти, є етнічна іграшка. Українська народна іграшка є нащадком багатотисячолітнього процесу формування духовної культури. Вона є відтворенням навколишнього світу в художніх образах. Унікальність народної іграшки, зокрема традиційної ляльки, передусім в її інформативності. А що таке традиція? Це досвід, накопичений у вигляді системи стереотипів активної людської діяльності, уявлень про них і засобів їх визначення або символізації [10, 4]. Регулювання етнокультурної інформації відбувається за допомогою етнічних стереотипів (зафіксовані у свідомості людей духовні надбання, емоційно забарвлені образи передають знання, котрі втілюють у собі елементи опису, оцінки, тобто стандартизований образ). Це усталені форми етнічної поведінки, так би мовити, її штампи, шаблони, і до певної міри зразки, вироблені багатовіковим досвідом народу й усталені в його культурі [4].

Звідси зрозуміло, чому традиційна лялька є найкращим зразком передачі знань. Народна традиційна лялька дуже проста у конструюванні, але вона здатна породжувати найрізноманітніші художні образи, для втілення яких підключаються мисленнєво-логічні процеси. Відтак, культура іграшки – важливий елемент загальної культури нації.

Традиційна лялька – народна саморобна конструкція, для виготовлення якої не потрібно спеціальних знань та матеріалів. Технологія створення такої ляльки потрапляє з рук бабусі й символізує передачу генетичної пам'яті. Тобто передає сутність етнічних смаків та вподобань, образних уявлень з урахуванням регіональних особливостей.

Мистецтво створення традиційної ляльки в Україні має багатовікову історію, воно нерозривно пов'язане з культурами давнини, язичницькими обрядами та народними віруваннями. Воно мало свій розвиток в культурі села і міста, доповнювало побут сімей, виступало неодмінною складовою повсякденного українського села. Українська традиційна лялька містить також у собі відомості про народ, його історію, зокрема через історію костюма та його регіональні відмінності [16].

Мистецтво створення української традиційної ляльки як "особливий тип художньої творчості поєднує в собі різні види народного мистецтва, матеріальні і духовні здобутки української культури тощо" [23].

Відомий філософ і культуролог Ю. Лотман запропонував розглядати ляльку передусім як явище, що нерозривно пов'язане з тією культурою, в якій воно зародилося й отримало розвиток. На сьогодні найбільш органічною і всеохопною залишається його класифікаційна система. Автор запропонував розділити їх на дві основні групи, назвавши цей розподіл "початковим матеріалом міфології ляльки". До першої групи належать ляльки-іграшки, або ляльки для гри. До другої – ляльки, як моделі, а також ляльки для прикрашання, зазвичай статичні, які не переміщуються і не задіяні у грі [21, 20].

Традиційна лялька як українська народна іграшка виконує такі дуже важливі функції: інформаційну, мотиваційно-стимулюючу, сенсорну, гедоністичну, евристичну, аксіологічну, культурологічну, навчальну, розвиваючу, виховну [7, 22]. Через свою функцію, форму, пластику, образні засади вона передає інформацію про початкові чинники людського предметно-духовного середовища. Отже, можна зробити висновок, що традиційна лялька як витвір мистецтва, як об'єкт гри, як предмет побуту формує інтерес до національних традицій. Зокрема, така іграшка, потрапляючи до рук дитини, допомагає їй пізнати історію життя народу, сформувані естетичні почуття та смаки, дитина прилучається до культури рідного краю [14].

Традиції виготовлення найпростішої ляльки сягають у давнину. Вони засновані на універсальній космологічній ідеї. Ця ідея та її матеріалізоване втілення, локалізація в просторі й часі є фольклорною основою традицій [3, 4].

Серед українських народних ляльок явищем особливим, певною мірою унікальним, є клаптикові ляльки [16]. Для їх створення використовували тканину, переважно шматки від старого одягу, що вийшов з ужитку, або ті, що залишилися від шиття нового.

Українська іграшкова культура, у тому числі виготовлення традиційної ляльки, зберігає багатий досвід творчого володіння різними природними матеріалами, що захищає іграшку від формальних надлишків, зайвої складності та інформативної переобтяженості. Образи українських традиційних іграшок найчастіше походять з українського фольклору. Матеріалами для виготовлення слугували: глина, деревина, сир, тканина, тісто, рослинні матеріали (листя кукурудзи, лоза, рогоза, солома, трава) тощо.

Українська традиційна лялька (по селах її називають "кукла"), як частина іграшкової культури, водночас є частиною східнослов'янської та європейської лялькової культури ХХ ст. На думку О. Най-

дена: "Українська традиційна лялька має витoki в глибинних шарах фольклорної колективної культури. Бо в ній втілені пластичні, орнаментальні, образні вподобання кожного окремого етносоціального осередку – якісного складового елемента осереддя національного. У цьому принцип фольклорного колективного мистецтва" [8].

У дисертаційному дослідженні М. Мішиної розглядаються такі етимологічні значення слова лялька:

1) іграшка у вигляді фігурки "людини" (із грец. *kuokla* – "паперова трубочка" в російських пам'ятках згадується з XV ст.);

2) ляля – "кукла, дитинка"; "лагідна, соромлива, незграбна людина"; можливо, слово дитячої мови;

3) абсолютно неприпустиме – "кука", "кулак", "кукиш".

Перші два значення стосуються предмета нашої теми і дають змогу чіткіше окреслити його межі. Етимологія цих понять допомагає з'ясувати психологічну складову, яку розкриває його зміст.

Хочемо акцентувати на тому факті, що методика виховання на традиційній іграшково-ігровій основі аж ніяк не архаїзує суспільство. Навпаки, в умовах сучасної глобалізації цивілізаційних процесів вона дає змогу зберігати національну самобутність. Засобом народної іграшки – традиційної ляльки – діти отримують знання про культуру, обряди і традиції українського народу, знайомляться з матеріалом, способом виготовлення, змістом і значенням етнічної іграшки, в них формуються знання про традиційний одяг, народні ремесла, створюється уявлення про історію створення ляльки. До того ж це засіб формування творчих здібностей дітей. Знайомство дітей з регіонами України, формує елементи патріотизму. Іграшка – духовний образ ідеального життя, ідеального світу, це архетип уявлень про добро – справжнє чи уявне. Традиційна лялька зазвичай стверджує добро й визначає розрізнення добра й зла. Така лялька має шляхетну мету – учити добру й красі, мудрості й співпереживанню. Іграшка впливає на дитячу психіку й на розвиток її особистості. Адже для неї вона жива й справжня. Захоплюючись грою з лялькою, дитина найчастіше ототожнює себе з нею, її "звичками", зовнішністю, її прихованою сутністю [11].

Ще одну важливу функцію в змозі виконувати традиційна лялька – виховання культури поведінки. У процесі ознайомлення з іграшкою у різноманітних іграх у дитини можна сформувати навички ввічливого ставлення до близьких, старшого покоління, одноліток, бережливого ставлення до іграшок і речей, якими вони користуються. Граючись у таку іграшку, дитина приєднується до етнонаціональної сфери образних уподобань, художніх особливостей, які водночас мовою свого змісту розповідають про виробничо-господарську та святково-обрядову діяльність населення тієї місцевості, того краю, який ця дитина згодом, коли стане дорослою людиною, усвідомить як рідний. Народна іграшка традиційна лялька несе в собі моральні норми і культуру наших предків. Традиційна народна лялька – це різновид саморобної іграшкової конструкції автором якої є народ.

Отже, етнокультура має своє історичне життя і збагачується новими жанрами й образами, глибоко проникає у сучасний соціокультурний простір і має підґрунтя для поширення та існування на рівні із сучасними авторськими ляльками.

На цей час в Україні склалася така сучасна соціокультурна ситуація, за якої поряд із зростанням потреби суспільства, держави, особистості у формуванні національної самосвідомості відсутня ціннісна інноваційна концепція етнокультурного виховання в сучасному освітньому просторі. На прикладі дослідження традиційної народної ляльки було зроблено спробу оцінки трансформації традиційної ляльки, яка у чистих (автентичних) формах зберігається дедалі менше.

На тлі стрімких глобалізаційних процесів відчувається вплив нових ідей та цінностей, різноманітних культурних форм, стилів та напрямів, часто деструктивного характеру. Водночас недостатньою мірою використовується потужний виховний, духовний потенціал української, зокрема етнічної, культури.

Аналіз літературних джерел свідчить, що серед наукових пошуків немає спеціальних праць, в яких би системно, всебічно висвітлювалися результати дослідження проблеми етнокультурних традицій мистецтва, в тому числі іграшкарського мистецтва (зокрема мистецтва створення традиційної ляльки), а також їх роль у виховному процесі підростаючого покоління. Водночас традиційна лялька як народна іграшка може дати у вихованні дитині те, чого не може дати сучасна іграшка. Існуючи поряд, вони доповнюють одна одну. Традиційна лялька – це "не лише предмет гри, вона дуже багато може розповісти про історію своєї країни, про звичаї і традиції народу, про традиційний одяг наших предків та спосіб їхнього життя" [12].

Народна традиційна лялька акумулювала у собі моральні норми і культуру наших предків. Традиційна народна лялька – це різновид саморобної іграшкової конструкції, автором якої є народ. Поєднання трудового виховання з художнім конструюванням української традиційної ляльки дає потужний імпульс розвитку особистісно-ціннісного ставлення підростаючого покоління до мистецтва, здатність до сприймання, розуміння і створення художніх образів, художньо-творчої самореалізації та духовного самовдосконалення. Саме авторське начало у процесі створення і освоєння різних культурних практик формування етнічної ідентичності набуває принципового значення, коли йдеться про вивчення умов, закономірностей та механізмів дитячого розвитку [10]. Одним із засобів та середовищем протистояння глобалізаційним тенденціям експансії масової культури та загрози етнічної декультурації постає етнокультура, зокрема традиційна лялька, яка виконує функцію протистояння, оскільки лялька є матеріальною основою гри. Граючись, дитина реалізує свої думки, відчуття, від цього залежить їх напрям.

Використані джерела

1. Боряк О. О. Україна: етнокультурна мозаїка / О. О. Боряк. – К.: Либідь, 2006. – 328 с.
2. Герус Л. М. Українська народна іграшка [наукове видання] / Л. М. Герус. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004. – 264 с.
3. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу: [Етнографія України] / М. Грушевський. – К.: Либідь, 2006. – 256 с.
4. Етнокультура в системі національної культури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrreferat.com/index.php?referat=62725&pg=5>.
5. Колендзян Н. Б. Лялька у традиційному мистецтві Поділля / Н. Б. Колендзян // Вісн. Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв. – 2005. – № 2. – С. 24–36.
6. Матвієнко О. Теоретико-методологічні основи етнокультурного виховання молодших школярів засобами художнього конструювання ляльки / Матвієнко О., Скляренко О. // Мистецтво та освіта: Науково-методичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 6–10.
7. Найден О. С. Українська народна лялька: [наукове видання] / Олександр Семенович Найден. – К.: ВД "Стилос", 2007. – 240 с.
8. Нікішенко Ю. І. Орнамент як джерело дослідження етнічної культури України (на матеріалах XIX – початку XX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук (17.00.01 – теорія та історія культури) / Нікішенко Ю. І.; Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – Київ, 2004.
9. Носаченко Т. Б. Формування в молодших школярів конструктивних умінь у процесі навчання образотворчого мистецтва і художньої праці: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Т. Б. Носаченко; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
10. Кримський С. Універсалії українського менталітету / Кримський С. // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1992. – Вересень-жовтень. – С. 73–76.
11. Орел Л. Г. Дитяча народна іграшка на Україні / Орел Л. Г. // Початкова школа. – 1991. – №2. – С. 66–68.
12. Побірченко Н. Дитяча гра та іграшка в етнографічній спадщині громадівців (друга половина XIX – поч. XX ст.) / Побірченко Н. // Педагогіка і психологія. – 2000. – №4. – С. 105–115.
13. Проект центру позашкільної роботи "Народні іграшки Конотопщини" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://konotor-rda.gov.ua/show.php?id=11>.
14. Роль народної іграшки в духовному розвитку дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tvory.net.ua/ukrainska_literatura/statti/2/1380.html.
15. Салко В. В. Формування морально-етичної культури молодших школярів у художньо-творчій дозвілєвій діяльності: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / В. В. Салко; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2000. – 19 с.
16. Семенова М. О. Технологія етнокультурного виховання школярів / М. О. Семенова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.knukim.edu.ua>.
17. Скляренко О. Українська лялька: виготовлення клаптикової ляльки / Скляренко О. // Мистецтво та освіта: Науково-методичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 44–45.
18. Скляренко О. Етнокультурологія в сучасному інформаційному просторі: традиційна іграшка на захисті безпеки держави / Скляренко О. // Культура та інформаційне суспільство XXI століття. Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції молодих учених 23-24 квітня 2009 р. – Харк. держ. акад. культури; відп. ред. Т. Д. Булах. – Х.: ХДАК, 2009. – С. 27–28.
19. Страшний В. І. Виховання учнів початкових класів загальноосвітньої школи на родинних традиціях українського народу: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / В. І. Страшний; АПН України; Ін-т пробл. виховання. – К., 2004. – 19 с.
20. Стрельчук В. О. Педагогічні умови засвоєння молодшими школярами народних звичаїв і традицій в процесі позанавчальної виховної роботи: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Стрельчук В. О.; Київський держ. ун-т культури і мистецтв. – К., 1997. – 18 с.
21. Татаренко М. Г. Розвиток творчих здібностей молодших школярів засобами театрального мистецтва в умовах дозвілля: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.06 / М. Г. Татаренко; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2006. – 21 с.
22. Тименко В. П. Всесвіт розвивається граючись... / Тименко В. П. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.design-osvita.com.ua>.
23. Чумак А. Відродження художніх ремесел засобами ручної художньої праці [в школі] / А. Чумак // Рідна школа. – 1998. – №4. – С. 57–58.